

РИТОРИЧНЕ ПИТАННЯ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ НЕПРЯМОГО СПОНУКАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Мясоєдова С.В.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проведений аналіз питально-риторичних висловлень, що мають спонукальне значення. Виявлено зв'язок між характером змісту цих конструкцій і певними рисами їхньої організації – як формально-граматичними, так і семантико-прагматичними. З'ясовано, що питально-риторичні висловлення виражають спонукування завдяки специфічному змісту: він апелює до загальноприйнятої в певному соціумі системи оцінок. Помітною у формуванні спонукального значення риторичних питань є роль часток *хіба* і *невже*, персуазивне значення яких своєрідно взаємодіє з оцінним і надає висловленню експресії. Саме своєрідна сполучуваність цих ознак, їх взаємозалежність і взаємодія уможливають вживання питально-риторичних конструкцій у нетиповій для них, вторинній функції – як спонукань.

Ключові слова: непрямі спонукальні висловлення, питально-риторичні висловлення, спонукальне значення, оцінний компонент, мовленнєва ситуація.

Постановка проблеми. Кожна людина в процесі комунікації обирає найефективніші форми впливу на співрозмовника залежно від конкретної ситуації спілкування. Вибір мовцем форми впливу продиктований бажанням вплинути на слухача, досягти здійснення того, до чого він його спонукає. Не останню роль у виборі мовцем виражальних засобів відіграють рівень його мовної компетенції, розвиненість мовлення, мовні смаки й уподобання, манера висловлюватися – усе те, що являє собою ознаки його ідентичності. Використання лише спеціально призначеного для вираження спонукального значення наказового способу дієслова в значній мірі збіднює можливості адекватно передавати життєві стосунки співрозмовників. Ситуація спонукування вимагає від її учасників вираження додаткових модальних значень, наприклад, повідомляти про те, що виконання спонукуваної дії обов'язкове для адресата або, навпаки, небажане для нього, продемонструвати категоричність або ж невпевненість у тому, що співрозмовник обов'язково виконає дію. У більшості випадків ефективність спонукування залежить від того, чи є у того, кого спонукають до дії, необхідний для її виконання або невиконання мотив. Мовець піклується про те, щоб слухач прагнув чинити відповідно до його задуму. Лише в окремих випадках мотив заданий характером самої мовленнєвої ситуації: стосунки між мовцем і слухачем такі, що «слухняність» останнього є безсумнівною. Йдеться про різні позиції співрозмовників, наприклад, у службовій ієрархії, у тому числі у військовій, а також про інші, описані раніше, ситуації типу «хазяїн – слуга», коли спонукування до дії спирається на вже існуючий мотив її виконання. Характер цих стосунків відображено в суспільній свідомості у вигляді формули «накази не обговорюються». Для решти ж випадків створення мотивації становить необхідний супровідний складник спонукування, що підтверджує аналіз контекстів, які його містять. Таким чином, спонукування являє собою складний мовленнєвий акт, який реалізується в численних різновидах – відповідно до характеру тих різноманітних ситуацій, у яких він здійснюється. У творенні різних за своїм типом спонукальних висловлень беруть участь різні мовні засоби – як лексичні, так і граматичні. Досягнення комунікативної мети в кожній конкретній ситуації мовленнєвого спілкування вимагає від мовця творчості – залучення нетривіальних виражальних засобів, пошуку нових форм мовленнєвого впливу на слухача, результат чого і являють собою ті висловлення, які в роботі названо непрямыми.

Відповідно до особливостей лексико-граматичного оформлення й способу вираження спонукального значення всі непрямі спонукальні висловлення

української мови можна розподілити на дві групи. У першій спонукальне значення експлікується граматично за допомогою способових форм дієслова, які транспонуються у сферу спонукування, а також лексично – за допомогою модальних слів і часток, перформативів, а також завдяки специфічному інтонаційному оформленню. Це експліцитні спонукальні висловлення. Висловлення другої групи не містять ані граматичних, ані лексичних показників спонукальності: наказовий зміст виражений в їхній структурі імпліцитно, через що вони дістали назви імпліцитних спонукальних висловлень.

Осмислення того, завдяки яким особливостям своєї організації висловлення, що не містять форм наказового способу дієслова, все ж набувають спонукального значення, вимагає вивчення їхніх специфічних ознак лексико-семантичних і формально-граматичних, – як чинників організації окремих аспектів висловлення, що перебувають у складній взаємодії.

Поширеним засобом вираження спонукування в структурі непрямих експліцитних висловлень поза вживанням форм дієслівного імператива є використання різних дієслівних форм у спонукальному значенні, інакше кажучи – транспозитив.

Уживаючись у висловленні, транспозитиви створюють певний модально-часовий план, який становить важливий чинник формування семантики спонукування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище транспозиції неодноразово привертало увагу українських мовознавців у зв'язку з вивченням важливих питань граматичної будови мови, зокрема системи способів дієслова й типів речень за ціленастановою, а також стилістики української мови. Було помічено, що спонукальну функцію можуть виконувати не тільки речення спонукальної модальності, але й бажальні, питальні й навіть розповідні висловлення (І.Р. Вихованець, Н.В. Гуйванюк, С.І. Дорошенко, А.П. Загнітко, М.У. Каранська, М.Ф. Кобилянська, О.Д. Пономарів, І.І. Слинсько). З'ясувалося, що дієслово-присудок у структурі спонукальних висловлень не обов'язково повинен мати форму імператива: речення з дієсловами дійсного й умовного способів також здатні виражати спонукування (А.П. Грищенко, Л.О. Кадомцева, О.С. Кондзеля, А.П. Плющ, О.С. Шевчук). Учені намагалися простежити, як впливає на ефективність спонукування його форма. Так, було визнано, що вживання форми інфінітива у спонукальному значенні надає наказові, команді категоричного характеру (І.Г. Чередишченко, І.Р. Вихованець, О.Д. Пономарів), а дієслівні форми умовного способу, а також дійсного способу минулого часу доконаного виду, навпаки,

пом'якшують наказ (І.Г. Чередниченко, А.П. Коваль, О.С. Шевчук).

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Разом із тим залишається нез'ясованим, що саме в організації висловлень з неімперативними дієслівними формами забезпечує їхнє сприймання як спонукальних, завдяки чому в таких реченнях звучать то бажаність, то настійність, які їх ознаки створюють певне модальне забарвлення.

Формулювання цілей статті. Серед різних засобів вираження спонукальності, які не пов'язані із вживанням спеціально призначених для цього імперативних дієслівних форм, особливо вирізняються питально-риторичні речення – завдяки їх об'єктивній складності. Той факт, що спонукального значення ці форми набувають передусім у складі питальних речень, потребує висвітлення й задовільного пояснення.

Виклад основного матеріалу дослідження. На відміну від власне питальних речень, основною функцією яких є запит інформації, мета таких висловлень – спонукання співрозмовника до дії: мовець очікує не відповіді на своє запитання, а певної дії співрозмовника, наприклад:

Що ж ви робите? (В. Самійленко)

(пор.: Ви погано робите – Не робіть так!);

Хто ж так говорить з гостем? (Л. Українка)

(пор.: Ти поводишся невіжливо – Поводься поважніше!);

Ти куди ото пішов – га? [А з чобіт зерно висипав?] (Гр. Тютюнник)

(пор.: Не йди туди! Зупинись! Висипи зерно з чобіт!);

А що ж ви не танцюєте, вражі діти? – гукнув він на людей (П. Куліш)

(пор.: Танцюйте!);

Нащо ви рвете моє серце, Гапка? Навіщо ви мені таке страшне розказуєте? (В.Самійленко)

(пор.: Не розказуйте мені цього!).

Хоч вони й викладені у питальній формі, питально-риторичні висловлення не вимагають відповіді, оскільки відповіді на такі питання загальновідомі й закріплені в суспільній свідомості. Це оцінні питання, що апелюють до існуючих у суб'єкта уявлень про систему загальнолюдських цінностей. Зміст питально-риторичних висловлень апелює до прийнятих у певному соціумі оцінок. Так, питання типу *Хто ж так робить?* спирається на розуміння того, що так не робить майже ніхто, оскільки це погано, нечемно й т.п. Отже, нагадування слухачеві про загальноприйняті оцінки спонукає його змінити мовленнєву ситуацію на альтернативну. Питання *Ти куди пішов (сів, ліг і т. п.)?* апелює до уявлень про те, що йти, сідати, лягати можна не будь-де. Це може бути нечемним, шкідливим, образливим, загрозливим і т. ін., тобто оцінюватися негативно, що й створює мотив змінити ситуацію на альтернативну. Запитання типу *Що ж ви не танцюєте, не співаєте, не мовчите, не захищаєтесь, не лікуєтесь?* (тут можлива будь-яка лексика, що називає будь-яку дію) – це питання не про причину (*не танцюю, бо музика не та, болять ноги*), а про вибір: чому не танцюєте, коли можна, треба, бажано танцювати. Таке питання ставить під сумнів доцільність реального стану речей, отже, свідчить про несхвалення мовцем вибору слухача, що й спонукає його до дії. Оскільки мета таких питань – висловити негативну оцінку дії співрозмовника або незадоволення існуючим станом речей і тим самим спонукати слухача до певної дії, вони можуть містити експресивно-забарвлену лексику, модальні частки, такі стилістичні фігури, як градація, порівняння, зіставлення, протиставлення:

Гаврило (котить здорову діжку). Еге, діжка, мабуть не влізе.

Писар. ...Куди прешся з діжкою? Ти б ще й повозку вкотив у горницю (В. Самійленко).

Значення негативної оцінки створюється в цьому прикладі вживанням експресивно-забарвленої лексики (*прешся*), а також наступним, градаційним за своєю стилістичною роллю, висловленням (*Ти б ще й повозку вкотив у горницю*). Такому його прочитанню сприяє вживання модальної підсилювальної частки *ще й*. У прикладі:

[Поля прокинулася і плакала, одкинувши голову назад...]

*Чого реवेश?- гукнув на неї Василько (Гр. Тютюнник) – значення негативної оцінки виражає лексема *реवेश*, гукнув на неї, тобто сварив її.*

Показовий у цьому відношенні такий приклад:

[Та ну, Настусю!] Що ти мене ведеш, мов п'яницю з шинку? Я сьогодні хочу пограти конем по полю, а ти мене водиш, наче дитину (П. Куліш).

Порівняння *ведеш, мов п'яницю з шинку* і протиставлення *Я хочу пограти конем по полю, а ти мене водиш, наче дитину* експлікують негативну оцінку дії співрозмовника й допомагають творенню спонукальної модальності.

Питально-риторичні висловлення містять різні за значенням питальні слова. Уживання окремих із них продиктовано сполучуваністю з дієслівними лексемами. Так, дієслова на позначення руху сполучаються з питальним займенником *куди*; дія ж, яка передбачає активного діяча, – з питальним сполучником *хто* і т.п.:

[Буває й так, що добрих намірів моїх не розуміють. Беру, скажімо, в котрій клунок, щоб допомогти, а вона в крик:] «Ти куди тягнеш? Куди? Хочеш, щоб міліціонера оно покликала?» (Гр. Тютюнник).

Питальні слова-прислівники *нащо? чого? чому? що ж?* з обставинним значенням причини, мети та ін. уживаються з будь-якими лексемами, оскільки являють собою обставинні детермінати – поширювачі речення в цілому й можуть детермінувати будь-яку мовленнєву ситуацію:

Гай, гай! Дивуюсь я на тебе.

Нащо вбиватися за козаком так дуже,

Коли він, може, ще й не твій (В. Самійленко);

Чому ж, Йосип Степанович, не просите мене сідати? (А. Дімаров);

А ви нащо усім розказуєте, що подарували мені хустку? (В. Винниченко);

Гапка. Звольте гітару.

Писар. Навіщо ж подавати благородного струмента так, наче рогача або якусь кочергу. (Направляє гітару) (В. Самійленко).

Чого ж ви нічого не їсте, товаришу? (М. Хвильовий);

– Що ж ти, козаче, не нападаєш?

– Може б, і я зумів би зсадити тебе з коня кулею, та, отже, ждучи, поки ти надумаєшся, чи скакати, чи додому вертатися (П. Куліш).

Такі питання стосуються не причини або мети дій, про які йдеться, а про причину саме такого вибору з двох альтернативних ситуацій. Отже, наведені приклади можна інтерпретувати так: *навіщо вбиватися, якщо можна не вбиватися?* – з огляду на наведений аргумент *Він, може, ще й не твій*; *чому ж не просите мене сідати, коли прийнято запрошувати сідати?*; *навіщо всім розказувати про подарунки, адже це негарно, некоректно?*; *чого ж не їсте, коли є можливість їсти?*

Таке розуміння відповіді дає усталеним уявленням мовця. Оформлюючи своє висловлення як питання,

він ставить під сумнів правомірність відображуваного в ньому реального стану речей, а в ряді випадків ще й аргументує свою оцінку.

У формуванні оцінного компонента в змісті питально-риторичних висловлень, а отже й у їхньому функціонуванні як спонукальних, відіграють роль також частки *хіба* і *невже*, пор.:

Оля. Мамо! **Невже** ви жалю не маєте?

[Митродора. Мовчи, може, він і не такий поганий.]

Оля. Бідна я, бідна, продати мене хочуть] (В. Самійленко)

Чи ви жалю не маєте? (з усного мовлення);

Чи ти не залишишся? (з усного мовлення);

Хіба ти не залишишся? (з усного мовлення).

Лексико-семантичне дослідження часток *хіба* і *невже* свідчить, що вони виражають персуазивне модальне значення, указуючи на впевненість або невпевненість мовця у достовірності висловленого. При цьому частка *невже* експлікує довірливе ставлення до висловлюваного, а частка *хіба* – недовірливе. Так, у висловленні *Хіба ти не залишишся?* звучить недовіра до висловленого й сумнів у його достовірності: він залишиться. Отже, мовець не допускає відмови й розраховує на згоду. У висловленні *Хіба ти не хочеш прив'язати його до свого серця?* (Г. Тютюнник) звучить сумнів у достовірності висловленого, а отже, й впевненість у протилежному: «ти хочеш прив'язати його до свого серця». Це й використовується як мотив для слухача, внаслідок чого висловлення звучить як спонукування: *Прив'язи його до свого серця.*

Дещо інший семантичний ефект має вживання у питально-риторичних висловленнях частки *невже*. Так, питаючи *Невже ти не залишишся?*, мовець допускає достовірність висловленого, однак оцінює його як таке, що суперечить очікуваному. Така оцінка покликана спонукати слухача діяти відповідно до бажань мовця.

Те ж саме спостерігаємо у прикладі, що вже наводився:

Оля. Мамо! **Невже** ви жалю не маєте?

[Митродора. Мовчи, може, він і не такий поганий.]

Оля. Бідна я, бідна, продати мене хочуть] (В. Самійленко)

Уживаючи частку *невже*, мовець оцінює достовірну, на його погляд, інформацію як таку, що суперечить існуючим морально-етичним нормам, чим і спонукає слухача погодитися з ним – не віддавати за нелюба, не продавати багатому.

Наявність часток *хіба* і *невже* в структурі риторично-спонукальних висловлень позначає їх як експресивні синтаксичні конструкції.

Висловлене у формі риторичного запитання, спонукування може підсилитися нагадуванням про те, що відображуванна мовленнєва ситуація раніше вже діставала негативної оцінки. Це звучить як докір, адже, відновлюючи ситуацію знову й знову, слухач нехтує думкою мовця. Таке спонукування набуває відтінку вимоги, що підкреслюється зачином типу

Скільки разів...?, функціонально тотожним уживанню лексеми *знову* («вп'ять»). Тому висловлення типу *Ти знову...?*, *Скільки разів...?* виступають як синонімічні, різниця між ними – у різних способах вираження негативної оцінки ситуації та настійної вимоги змінити її. Це засвідчують приклади:

[– Це ви, Калюжний, отрруєте солдатський сон? – спитав хрипко.]

– Я, Косте, я, – озвався з темряви поштар.

– Калю-у-ужний, з удаваною досадою простонав солдат.] – **Скільки разів** пояснювати вам, не Костя, а Котя. Ко-тя, розумієте? (Гр. Тютюнник) (пор.: Ви знову називаєте мене Костя, а не Котя!); Ти, Одарко, – **скік-ки разів** тобі було казано? – той... курей у грядки не пускала б. [Того що, як не кажи, а шкоду роблять, та ще й немалу. Скік-ки ж можна терпіть, га?] (Гр. Тютюнник) (пор.: Ти, Одарко, знову курей у грядки пустила!).

Важливе для формування спонукування оцінне значення виражається в усіх розглядуваних питально-риторичних реченнях у непрямий спосіб: через наявність емоційно-забарвленої лексики або завдяки фоновим знанням і досвіду співрозмовників. Разом із тим оцінка може бути експлікована оцінними лексемами *добре*, *погано*, *ввічливо* і т.п.:

Хіба це добре (не погано)?;

Чи це ввічливо?

При цьому оцінка може апелювати до емоційних станів, викликаних негативними вчинками, типу *соромно*, *гідко*, *неприємно* і т. ін.:

Як тобі не соромно ображати мене? (М. Хвильовий).

Уживання лексем типу *сміти*, *наважуватися* та под. також апелює до психічного стану діяча, вчинки якого дістають негативної оцінки. Ці слова називають волюнтативні дії, здійснювані всупереч заборонам, що існують у суспільній свідомості через негативні оцінки певних ситуацій:

Як ви смієте приплутувати мою жінку до революції? (В. Самійленко);

У таких висловленнях спонукування виводиться з негативної оцінки існуючого стану речей, яка експлікується мовцем в оцінних лексемах (*сміти*, *сором* і т. д.).

Висновки з даного дослідження. Таким чином, питально-риторичні висловлення виражають спонукування завдяки специфічному змісту: він апелює до загальноприйнятої в певному соціумі системи оцінок. Помітною у формуванні спонукального значення риторичних питань є роль часток *хіба* і *невже*, персуазивне значення яких своєрідно взаємодіє з оцінним і надає висловленню експресії.

Отже, аналіз питальних речень з точки зору формування модальності спонукування виявив зв'язок між характером змісту цих конструкцій і певними рисами їх організації – як формально-граматичними, так і семантико-прагматичними. Саме своєрідна сполучуваність цих ознак, їх взаємозалежність і взаємодія уможливають вживання питальних конструкцій у нетиповій для них, вторинній функції – як спонукань.

Список літератури:

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: наукова думка, 1992. – 228 с.
2. Дорошенко С. І. Граматична стилістика української мови. – К.: Радянська школа, 1985. – 200 с.
3. Конрад Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. – М.: Прогресс, 1985. – С. 349-383.
4. Motsh W. Situational context and illocutionary force // Speech act theory and pragmatics, Vol. 10. – Dordrecht-Holland, 1980. – P. 165-169.

Мясоедова С.В.

Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

РИТОРИЧЕСКИЙ ВОПРОС КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ КОСВЕННОГО ПОБУЖДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье проведен анализ вопросительно-риторических предложений, выражающих побуждение. Выявлена связь между характером содержания этих конструкций и определенными особенностями их организации – как формально-грамматическими, так и семантико-прагматическими. Установлено, что вопросительно-риторические высказывания выражают побуждение благодаря специфическому смыслу: он апеллирует к принятой в определенном социуме системе оценок. Существенным для формирования побудительного значения вопросительно-риторических высказываний является наличие частиц *хіба* и *невже*, персуазивное значение которых определенным образом взаимодействует с оценочным и способствует экспрессивности высказывания. Именно своеобразное сочетание этих признаков, их взаимозависимость и взаимодействие создают условия для употребления вопросительно-риторических конструкций в нетипичной для них функции – в качестве побуждений.

Ключевые слова: косвенные побудительные высказывания, спонукальні висловлення, вопросительно-риторические высказывания, побудительное значение, оценочный компонент, речевая ситуация.

Miasoiedova S.V.

Yaroslav the Wise National Law University

RHETORICAL QUESTION AS A MEANS OF EXPRESSING INDIRECT IMPERATIVE MEANING IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Summary

In the article the research of rhetorical questions which have the imperative meaning has been made. The connection between the nature of the meaning of these constructions and specific features of their structure – formal, grammatical as well as semantic, pragmatical – has been defined. It was found out that rhetorical questions may have imperative meaning due to the particular content that appeals to generally accepted system of opinions of a community. The significance of particles such as *хіба* and *невже* which have persuasive meaning that interacts with an opinion and makes the utterance more expressive has been proved. It is the combination of these factors, their interdependence and interaction that contribute to the acceptance of rhetorical questions in an untypical function of the imperative.

Keywords: indirect imperative utterances, rhetorical questions, imperative meaning, opinion, communicative situation.

УДК 17.035.3-111.852:82

ЕТНОЕСТЕТИЧНІ ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ ІРОНІЇ У ЗБІРЦІ «ПРИМРУЖЕНИМ ОКОМ» ОСИПА МАКОВЕЯ

Савеленко І.М.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано етноестетичну специфіку творення іронії у збірці Осипа Маковея «Примруженим оком». Розглянуто етноестетичні засоби, які допомагають передати іронічний смисл описаних автором ситуацій, у які потрапляють головні герої. Досліджено засоби досягнення іронічного ефекту на лексичному, синтаксичному та стилістичному мовних рівнях.

Ключові слова: етноестетика, фольклорні ремінісценції, комізм, іронія, порівняння, алегорія, гіпербола.

Національна специфіка іронічного тісно пов'язана з культурними, соціально-груповими, просторово-часовими, індивідуальними особливостями мовців і найяскравіше виявляється в комізмі подій, ситуацій та мовному комізмі, який досягається завдяки введенню в текст різних засобів творення іронії.

Постановка проблеми. Як відомо, «провідним критерієм етноестетичної вартості літературних текстів є мистецька актуалізація письменником базових, вузлових категорій фольклорного стилю»

[1, с. 63]. Художня ідентичність між авторським прозовим і фольклорним поетичним твором можлива лише за умови їх етноестетичної гармонії. Цю гармонію легко помітити в творах Осипа Маковея. Тому в пропонованій статті спробуємо показати етноестетичний характер творення іронії у збірці «Примруженим оком». При цьому під етноестетикою розуміємо «систему естетичних уявлень і критеріїв, властивих тому чи іншому народові, котрі лежать в основі будь-яких проявів його життєдіяльності, матеріальної, духовної культури, в тому